

УДК 322+2-29](477)(091)

*Оксана Федотова,
професор кафедри теорії, історії культури
і музикознавства НАКККіМ*

Утвердження матеріалістичного світогляду в УСРР—УРСР (на прикладі обмеження випуску та розповсюдження релігійної літератури)

У статті висвітлюється історія боротьби комуністичного уряду УСРР—УРСР з релігією та церквою як соціальним інститутом. Автором показано форми ідеологічного контролю за випуском та розповсюдженням творів друку релігійної тематики упродовж радянського періоду.

Ключові слова: комуністичний уряд, релігія, церква як соціальний інститут, ідеологічний контроль, твори друку, релігійна тематика, радянський період.

У січні 1919 р. в Україні було встановлено радянську владу. За рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду вводилася нова назва держави — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), юридичний статус якої визначався Конституцією УСРР. Статтею 24 цього документа закріплювалося право на свободу віросповідання, а також релігійну й антирелігійну пропаганду. Проте здекларована теза реалізовувалася фактично лише на папері. Так, ще від Жовтневого перевороту 1917 р. декретом про відокремлення церкви від держави більшовиками було обмежено права мільйонів громадян. Надалі — у межах ленінського лозунгу "Релігія — опіум для народу" — комуністи повели рішучу боротьбу з усіма конфесійними формами віросповідання.

VIII з'їзд РКП(б), що відбувся у березні 1919 р., ознаменував початок наступу на релігію та церкву, оскільки у його рішеннях наголошувалося на необхідності боротьби з релігією. Однією з її форм став контроль з боку органів влади за випуском та розповсюдженням релігійної літератури. На стадії розгортання цієї діяльності обмеження творів друку духовного змісту мало доволі ліберальне забарвлення, зважаючи на те, що перші спроби цензурного нагляду носили відомчий характер. Ілюстрацією до останньої думки може бути постанова НКО РСФРР "Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві" (1919), якою регламентувалася необхідність попереднього контролю за усією книжковою продукцією, підготовленою до друку. Директива підкріплювалася постановою Наркомосу "Про часткове зняття з обліку", в якій йшлося про скасування контролю Київським відділом постачання щодо певних категорій літератури, зокрема релігійної тематики, а саме: Євангелія, Біблії, молитовників, підручників Закону Божого та богослужбових книг усіх віросповідань. У примітці, однак, зазначалося, що всі інші книги релігійного змісту залишаються на обліку [1, арк. 24—25].

Поступово ця робота набувала організованого характеру. Невдовзі при ЦК РКП(б) було створено антирелігійну комісію, функціями якої окреслювалася організація боротьби з церквою та віруючими. Подібні підрозділи діяли й на місцях. Доволі часто до їхнього складу входили співробітники, далекі від цієї сфери.

Принципово нові можливості виконання поставленого завдання з'явилися у 1922 р. Саме на тому етапі з метою

централізації цензурної діяльності був створений Головліт, що упродовж усієї радянської доби здійснював цілеспрямований контроль за інтелектуальними надбаннями суспільства. Одним із напрямів його роботи став ідеологічний нагляд за підготовкою, виданням та розповсюдженням літератури, у тому числі й релігійної. Так, скажімо, в інструкції 1922 р. місцевим органам підпорядкування наводилися питання, на які слід було звертати увагу в процесі видачі дозволу на розповсюдження творів та інформаційних повідомлень [2]. Передусім не дозволялися до друку відомості, які не підлягали розголошенню (за спеціальним списком), і "ворожого характеру" статейні матеріали, спрямовані проти комуністичної партії та більшовицької влади [3]. Наголошувалося також на забороні друкованих творів, зокрема релігійних, як засобу ведення антирадянської пропаганди.

Місцеві органи влади, у свою чергу, взяли за ретельне виконання поставлених завдань. Зі звіту Волинської губуправи Головному управлінню у справах преси про роботу за 1923 р. дізнаємось, що станом на 1 січня 1924 р. по Вінниці вилучено 45% релігійної богословської літератури, яка за змістом (після бєлетристики) знаходилася на другому місці [4, арк. 42].

Закликом до інтенсифікації означеної діяльності стало звернення 19 вересня 1924 р. до всіх бібліотек про відокремлення й опечатування контрреволюційних та релігійних творів, а також інструкція НКО від 21 грудня 1925 р. "Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури із книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку". Ці директиви фактично закріпили практику організації місцевих спецфондів, оскільки обумовили початок обмеження усіх типів небажаних для радянської влади видань. Так, інструкцією чітко визначалася тематика творів, які мали бути вилучені. У ній фігурували твори, що містили елементи релігійної агітації та пропаганди (релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо). Релігійно-догматичні й богословсько-філософські твори (наприклад, Володимира Соловйова, Василя Великого, Іоанна Златоуста та ін.) залишалися в одному примірнику. Заборонялася також література, випущена церковними організаціями, друкарнями Троїцької та Києво-Печерської лавр, видання Синоду. Шкідливими вважалися педагогічні твори в контексті

релігійного виховання та наукові твори, в яких "критично висвітлювалися засади дарвінізму та матеріалізму" [5].

Надалі із набуттям у 1925 р. чинності інструкції НКО УСРР "Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку" активізувалася спеціальна робота щодо "очищення" відкритих фондів масових бібліотек усіх типів і видів шкідливих видань, до яких була віднесена і "релігійно-фанатична" література, та розпочалося безпосереднє розроблення методики їхньої заборони й спецзберігання [6].

На фоні внутрішньої цензури здійснювався також нагляд над зарубіжними релігійними творами. Контроль за їхнім ввезенням став одним з аспектів діяльності чужоземного відділу в структурі Головліту УСРР, прикладом чого може бути звіт про роботу Упрліту за 1927—1928 рр., а вона, як видно з документа, провадилася на основі отримання від Головліту УСРР та Київського й Одеського окрлітів щоденних списків неперіодичних та періодичних видань, що за змістовим наповненням конфіскованих творів розподілялися на антирадянські буржуазні та релігійні [7, арк. 19]. Паралельно в контексті боротьби з релігією наприкінці 20-х рр. комуністи розпочали нищення культових споруд. Закриття церков та молитовних будинків, руйнація або перетворення їх на культосвітні (в кращому випадку) установи набуло масового характеру.

Жорстких репресій та переслідувань зазнало церковне духовенство, яке, починаючи з перших днів існування радянської влади, розцінювалося нею як "ворожий елемент", що до того ж не сприйняв більшовицької акції 1922 р. з вилучення церковних коштовностей під прикриттям надання допомоги голодуючим Поволжя. З позицій сьогодення важко встановити кількість представників духовенства та віруючих, притягнених до різних форм кримінальної відповідальності. Надалі судові процеси над ними набули масового характеру. Так, 1929 р. по справі Спілки визволення України (СВУ) заарештовано ряд священнослужителів УАПЦ за сфабрикованими звинуваченнями в антирадянській діяльності. Наслідком того стали репресії проти багатьох членів Українського автокефального єпископату [8].

Відповідно до коливань ідеологічної амплітуди необхідні корективи були внесені 1937 р. і до Конституції УСРР. Стаття про свободу віросповідання зазнала суттєвої переробки, оскільки у ній було відсутнє положення щодо можливості ведення релігійної пропаганди. Логічно, що після цього реалізація антирелігійної агітації ставала прерогативою широкої громадськості.

На початку 30-х рр. репресивний механізм набирив оберті. Підготовчі заходи щодо реорганізації правоохоронних структур дали можливість розпочати фізичне знищення духовенства, у результаті чого під жорна Великого терору 1937—1938 рр. підпало чимало його представників. Наприклад, лише протягом жовтня—грудня 1937 р. співробітниками УНКВС Полтавської області було заарештовано 285 церковних діячів і "сектантів", а також більше 360 виходців із родин осіб духовного сану. Невдовзі репресії проти духовенства на певний час перервала Велика Вітчизняна війна.

Поступово в ході визволення від фашистських загарбників окупованої території України республіканський Головліт почав налагоджувати контроль за творами друку та виявлення книг "небажаних авторів". На тому етапі органами цензури були підготовлені правила видання релігійної літератури (ширкуляр № 2 Головліту від 8 лютого 1944 р.) [8].

Після завершення воєнних дій Головліт посилив нагляд за книготоргівельною сферою. Так, у доповідній записці начальника Головліту УСРР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину повідомлялося, що в ряді міст,

зокрема Харкові, Одесі та Львові, зустрічаються факти приватної торгівлі творами друку. Зазначалося, що серед них доволі часто трапляються політично-ворожа та релігійна література, у зв'язку з чим дописувач просив Раднарком УСРР заборонити приватну торгівлю літературою [9, арк. 2].

Після війни об'єктом сталінської церковної політики стала Українська греко-католицька церква. На задалегідь підготовленому органами НКВС Львівському Церковному Соборі у 1946 р. було проголошено про розпуск УГКЦ та передання її культових споруд РПЦ. Проте дійсною причиною знищення УГКЦ стало те, що вона, зважаючи на національний характер, користувалася значною популярністю серед західноукраїнського населення.

1947 р. органи цензури здійснили загальну перевірку букністичного ринку УСРР, результати чого були викладені 23 червня в доповідній записці К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку. Отже, начальник Головліту інформував керівництво про загальний стан контролю за випуском і розповсюдженням творів друку в республіці. Серед інших даних наводилася інформація про надходження до Закарпатського обласного колектора зі Львівської бази Укркнигокультторгу партії букністичної літератури, надіслані з Ленінграда. Повідомлялося, що серед неї виявлені релігійні твори, скажімо, "Життя святих — как исторический источник", "Старая и новая вера" Д.-Ф. Штрауса та інші [10, арк. 1—2]. К. Полонник пропонував заборонити комплектуючим організаціям поповнювати бібліотеки й бібліотеки букністичними виданнями без попередньої перевірки їх органами цензури, а також покласти на органи МВС УСРР функції із заборони приватної книготоргівлі на ринках.

У ході реалізації антирелігійної політики в Західній Україні протягом 50-х рр. тривали так звані очищувальні рейди із перегляду документальних масивів. Так, упродовж 1950 р. здійснювалося широкомасштабне "розчищення" книжкових фондів у Львові та Чернівцях, про наслідки якого дізнаємось з рапорту до ЦК начальника Головліту УСРР К. Полонника. Вельми цікавою є інформація щодо виявлення цензорами у фондах Львівського історичного музею складу тиражних видань "Ставропігійського братства". Вказувалося, що подальша перевірка за участю представників Львівського обкому КП(б)У, облвиконкому й Комітету культосвітніх установ УСРР дозволила встановити загальний обсяг масиву видань, який налічував 85 000 примірників релігійних творів друку. Ясна річ, що "експерти", запрошені для з'ясування наукової цінності друкованої спадщини братства, дійшли висновку про необхідність знищення означеної літератури на Львівській картонажній фабриці як такої, що не становить наукової цінності [11]. Отже, величезний масив творів історичної значущості був назавжди втрачений для національної культури.

У свою чергу, з фонду бібліотеки Музею українського мистецтва у Львові були вилучені такі твори релігійної тематики, як "Шематизм всього кліра греко-католицького", в якому за характеристикою цензорів, "популяризувався Ватикан, папа римський, митрополит Шептицький та інші представники воєвничого католицизму" [12]. Загалом післявоєнний період охарактеризувався посиленням адміністративних форм контролю держави за церквою і удосконаленням форм атеїстичної пропаганди. 1965 р. ознаменувався створенням Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, наслідком діяльності якої стало введення у вищих навчальних гуманітарних закладах нової дисципліни — наукового атеїзму.

Активісти-правозахисники, які намагалися шляхом використання легальних, напівлегальних і нелегальних форм боротися за свободу віросповідання, зазнавали жорстких переслідувань. За таких умов одним із засобів обговорення

нагальних суспільних проблем виявилася продукція "самвидаву", на сторінках якої висвітлювалися актуальні питання, в тому числі й релігійні.

Проте органи цензури продовжували і надалі свою діяльність, ключовим напрямом якої у 70—80-х рр. виступив контроль за розповсюдженням літератури, випущеної за кордоном. Майже до останнього моменту існування інститутів комуністичної цензури відстежувалися релігійні та "релігійно-пропагандистські" видання, а також вся література, що видавалася антирадянськими емігрантськими організаціями. Названа друкована продукція зберігалася виключно у спецфондах без права видачі приватним особам [13].

Отже, незважаючи на проголошення декрету про відокремлення церкви від держави, саме остання протягом усього радянського періоду здійснювала всеосяжний контроль за релігійною сферою. Впровадження у життя атеїстичної агітації мало цілком негативні наслідки, оскільки нівелювало загальнолюдські цінності, породжувало в суспільстві духовну кризу. Органи держконтролю реалізовували ідеологічну політику щодо ліквідації церкви як соціального інституту. Одним з її напрямів стало обмеження випуску та розповсюдження релігійної літератури, що мало сприяти вихованню матеріалістичного світогляду. Означена робота втілювалася на практиці завдяки методам заборони, утиску та розправи з політичними опонентами комуністичного режиму, в результаті чого духовне життя суспільства опинилося в лещатах тоталітаризму.

Список використаної літератури

1. *Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві // Постанова 1919 р. НКО РСФРР.* — ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 716, арк. 24—25.
2. *В. І. Ленін і ВЧК : сб. док. (1917—1927) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.* — М. : Политиздат, 1987. — XII, 641, [2] с.
3. *Перечень сведений, составляющих государственную тайну и не подлежащих распространению : утв. Постановлением Совнаркома РСФСР от 13/х 1921 г.* — Х. : Изд. Центр. Упр. по делам печати Главполитпросвета УССР. Тип. Наркомпроса, 1922. — 10 с. — Сов. секретно.
4. *Декрет ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. про передачу функцій зі складання списків забороненої, конфіскованої або знищеної літератури на Українську книжкову палату.* — ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 968, арк. 42.
5. *Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918—1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ ім. В. І. Вернадського.* — К. : НБУВ, 1998. — 335 с.
6. *Інструкція НКО УСРР по вилученню шкідливої літератури з книгозбірень, читальень та кіосків ринку, підготовлена 21 грудня 1925 р.* — Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 160, арк. 56—57.
7. *Звіт про роботу Упрліту за 1927—1928 рр. та діяльність чужоземного відділу.* — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2701, арк. 19—21.
8. *Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР, 1917—1991 / Тамара Михайловна Горяева.* — М. : РОССПЭН, 2002. — 400 с. — (Серия "Культура и власть от Сталина до Горбачёва. Исследования").
9. *Доповідна записка начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину 1945 р. про факти приватної торгівлі книгами на ринках.* — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 374, арк. 2.
10. *Доповідна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку про результати загальної перевірки букіністичного ринку УРСР від 23 червня 1947 р.* — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4501, арк. 1—2.
11. *Доповідна записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 398-г "Про хід розчищення книжкових фондів у Львові та Чернівцях" (квітень 1950 р.).* — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 7, арк. 48—50.
12. *Лист начальника Головліту УРСР К. Полонника № 635-г секретареві ЦК КПУ С. Червоненку від 7 грудня 1958 р. про труднощі в розгортанні роботи з контролю українських зарубіжних видань.* — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4697, арк. 326.
13. *Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.) : монографія / О. О. Федотова.* — К. : Парлам. вид-во, 2009. — 352 с.

В статті освещается история борьбы коммунистического правительства УССР с религией и церковью как социальным институтом. Автором показаны формы идеологического контроля за произведениями печати религиозной тематики на протяжении советского периода.

The article highlights the history of the struggle of the communist government in the Ukrainian Soviet Socialist Republic with religion and the church as a social institution. The author shows the forms of ideological control of printed issues religious themes during the Soviet period.

Надійшла в редакцію 13 березня 2013 року